VIKIPEEDIA

Hausa keel

Hausa keel on afroaasia keelkonna Lääne-Tšaadi keelte rühma kuuluv keel, mida räägitakse peamiselt Nigeerias ja Nigeris, aga ka Ghanas, Beninis, Kamerunis, Elevandiluurannikul, Sudaanis ja Togos. Seda keelt kõnelevad emakeelena umbes 25 miljonit inimest ja teise keelena umbes 15 miljonit inimest,[1] seega on hausa keel Aafrikas kõnelejate arvult neljandal kohal (araabia, berberi ja suahiili keele järel).[2] Hausa keel on levinuim *lingua franca* Lääne- ja Kesk-Aafrikas.[3]

Hausa keele standard on Nigeeria suuruselt teises linnas Kanos kõneldav Kano murre, mis kuulub hausa keele idamurderühma.

Hausa keel (Harshen Hausa)	
Kõneldakse	Nigeeria, Niger, Ghana, Benin, Kamerun, Elevandiluurannik, Sudaan, Togo
Piirkonnad	Sahel
Kokku kõnelejaid	43 miljonit [1]
Keelesugulus	Afroaasia keeled Tšaadi keeled Lääne-Tšaadi keeled Hausa-Gwandara (A.1) **Hausa keel**
Keelekoodid	
ISO 639-1	ha
ISO 639-2	hau
ISO 639-3	hau

Nigeeria ja Nigeri alad, kus räägitakse hausa keelt

Sisukord

Fonoloogia
Kirjasüsteemid
Grammatilised kategooriad[6]
- Käändsõnad
  - Arv
  - Sugu
  - Kääne
- Tegusõnad
  - Aeg
  - Kõneviis
    - Käskiv kõneviis
    - Tingiv kõneviis
- Sõnajärg

Arvsõnad
Keelenäiteid[9]
Viited
Välislingid

Fonoloogia

Hausa keeles on viis täishäälikut, mida saab hääldada nii lühikeselt kui pikalt ning neli diftongi (kokku 14 vokaalfoneemi).

Monoftongid:

a) Lühikesed vokaalid: /a/, /e/, /i/, /o/ ja /u/.

b) Pikad vokaalid: /aa/, /ee/, /ii/, /oo/ ja /uu/.

Diftongid: /ai/, /au/, /iu/ ja /ui/.

Hausa keel kuulub toonikeelte hulka. Kõiki täishäälikuid võib hääldada madala, kõrge või langeva tooniga. Standardses kirjakeeles tooni ei märgita.

à è ì ò ù (madal toon)

á é í ó ú (kõrge toon)

â ê î ô û (langev toon)

Hausa keeles on 23 või 25 konsonantfoneemi (täpne arv sõltub keelekasutusest).

Konsonantfoneemid

		Bilabiaalne	Alveolaarne	Postalveolaarne	Palataalne	Velaarne			Glotaalne	
						palataliseeritud	tavaline	labialiseeritud	tavaline	palataliseeritud
Nasaal		m	n							
Klusiil	helitu		t	t͡ʃ		c	k	kʷ	ʔ	ʔʲ
	heliline	b	d	d͡ʒ		ɟ	g	gʷ		
	abruptiivne		t͡sʼ	t͡ʃʼ		cʼ	kʼ	kʷʼ		
	implosiivne	ɓ	ɗ							
Frikatiiv	helitu	ɸ	s	ʃ					h	
	heliline		z							
Tremulant			r							
Kõks (ingl *flap*)				ɾ						
Poolvokaal			l		j			w		

Hausa keeles on 6 glotaalset konsonanti, mida saab hääldada 4–5 erinevas artikulatsioonikohas:

- b' / ɓ, implosiivne konsonant [ɓ], mõnikord [ʔb];
- d' / ɗ, implosiivne [ɗ], mõnikord [dʔ];
- ts', ejektiivne konsonant, [tsʼ] või [sʼ] vastavalt dialektile;
- ch', ejektiivne [tʃʼ] (puudub Kano dialektis);
- k' / ƙ, ejektiivne [kʼ]; [kʲʼ] ja [kʷʼ] on erinevad konsonandid;
- 'y, palataliseeritud glotaalne klusiil [ʔʲ], esineb ainult väikses tihtikasutatavate sõnade hulgas.

Kirjasüsteemid

Hausa keelel on kolm kirjasüsteemi:

1) *Boko* – ladina tähestiku põhjal loodud süsteem, mille võttis kasutusse Briti koloniaaladministratsioon 1930. aastatel. See on tänapäevase hausa keele ametlik kirjasüsteem.

A a	B b	Ɓ ɓ	C c	D d	Ɗ ɗ	E e	F f	G g	H h	I i	J j	K k	Ƙ ƙ	L l
/a/	/b/	/ɓ/	/tʃ/	/d/	/ɗ/	/e/	/ɸ/	/g/	/h/	/i/	/(d)ʒ/	/k/	/kʼ/	/l/
M m	**N n**	**O o**	**R r**	**S s**	**Sh sh**	**T t**	**Ts ts**	**U u**	**W w**	**Y y**	**Ƴ ƴ**	**Z z**	**'**	
/m/	/n/	/o/	/r/, /ɾ/	/s/	/ʃ/	/t/	/(t)sʼ/	/u/	/w/	/j/	/ʔʲ/	/z/	/ʔ/	

2) *Ajami* – araabia tähestikul põhinev süsteem, mis on olnud kasutusel alates 17. sajandist. Sellel puudub standardkeeles rakendus. Tänapäeval kasutatakse seda peamiselt ilukirjanduses, luuletustes ja mõnedes raamatutes, ning vähemalt ühes ajalehes.[4]

3) Braille ehk pimedate kiri – põhineb ingliskeelsel Braille kirjal.

Lisaks standardsele Braille ladina tähestikule on olemas järgmised tähed: ⠅ kw, ⠱ sh, ⠞ ts, ⠙ ɗ (moodustatud ingliskeelsete *q*, *sh*, *st*, *ed* põhjal) ning kolm tuletatud tähte:[5]

Lähtetäht:	⠃ b	⠅ k	⠽ y
Tuletatud täht:	⠁ ɓ	⠈ ƙ	⠽ y

Grammatilised kategooriad[6]

Käändsõnad

Arv

Hausa keeles eristatakse nimisõna ainsust ja mitmust. Mitmust moodustatakse järgmistel viisidel:

1) *a*-lõpuliste sõnade puhul:

- foneem *a* asendub diftongidega *ai*, *oi* või foneemiga *u*: *albassa-albassai* (sibul-sibulad);
- sõnale lisatakse sufiks *-ne*, *-ki*, *-naki* või *-ye*: *oba-obane* (isa-isad), *gona-gonaki* (farm-farmid), *kwana-kwanaki* (päev-päevad), *uwa-uwaye* (ema-emad);
- *a* jäetakse välja ning toimub viimase silbi ebareeglipärane reduplikatsioon: *danga-dangogi* (aed-aiad), *yasa-yasosi* (sõrm-sõrmed), *kofa-kofofi* (uks-uksed);
- *a* asemele lisatakse tüvele mitmuse tunnus *-una*: *kataruka-katarukuna* (sild-sillad), *riga-riguna* (jope-joped).

2) *e*-lõpuliste sõnade puhul reduplitseeritakse viimane silp või asendatakse lõppvokaal mitmuse tunnusega *-aye*: *wake-wakeke* (uba-oad), *fure-furaye* (õis-õied).

3) *i*-lõpuliste sõnade puhul:

- *i* asendub *a*, *ai* või *are*-ga: *aboki-abokai* (sõber-sõbrad), *wuri-wurare* (koht-kohad), *marari-marare* (orb-orvud);
- *i* asemel lisatakse tüvele mitmuse tunnus *-una*: *daki-dakuna* (kodu-kodud);
- *i* asemel lisatakse tüvele mitmuse tunnus *-aye*: *kifi-kifaye* (kala-kalad).

4) *o*-lõpulistel sõnadel:

- *o* asendub *a* või *i*-ga: *yaro-yara* (poiss-poisid), *bako-baki* (võõras-võõrad);
- *o* asemel lisatakse tüvele mitmuse tunnus *-aye*: *berdo-berdaye* (tuvi-tuvid);
- *o* asemel lisatakse tüvele mitmuse tunnus *-anu* või *-unu*: *ido-idanu* (silm-silmad), *sanfo-sanfuna* (korv-korvid);
- tüvele lisatakse *-ni* või *-ri*: *kafo-kafoni* (sarv-sarved).

5) *u*-lõpulistele sõnadele lisatakse *-a* või *-na*: *hanu-hanua* (käsi-käed), *rumbu-rumbuna* (hoidla-hoidlad).

Sugu

Hausa keeles eristatakse mees- ja naissugu, kusjuures sugu markeeritakse ainult ainsuses. Sugude väljendamiseks on järgmised võimalused:

1) Erinevate sõnade kasutamine: *oba* (isa) – *uwa* (ema), *mutum* (mees) – *matše* (naine);

2) Lisasõnade kasutamine (*miši* või *namiši* – mees, *matše* – naine): *da namiši* (meeslaps=poiss), *dia matše* (naislaps=tüdruk);

3) Erinevad sõnalõpud: naissoost nimisõnadel on tavaliselt lõpus *-a*, meessoost nimisõnadel võib lõpus olla ükskõik milline vokaal, nt *sariki* (kuningas) – *saraunia* (kuninganna).

Omadussõnad ühilduvad nimisõnaga soos ja arvus.

Kääne

Hausa keeles on ainult omastav kääne, mida väljendatakse partiklite *na* (meessugu) ja *ta* (naissugu) abil:

*Riga **ta** Abbega* (Abbega jope)

*Kwara **na** šinkaffa* (riisitera)

Kiire häälduse tõttu võib vokaal *a* ühendis *na* ära kaduda ning sellisel juhul osutab omastavale käändele kahe substantiivi vahel paiknev *n*:

*Suna-**n**-yaro* (poisi nimi)

Tegusõnad

Aeg

Hausa keeles on viis grammatilist aega – aorist (määramata minevik), täisminevik, lihtminevik, olevik, tulevik. Olevik, täisminevik ja tulevik esinevad kahes vormis: pöördelises vormis ning partitsiibi kujul.

Aegade moodustamiseks kasutatakse asesõnu, mis paiknevad tegusõna ees, ning aega markeerivaid sufikseid. Isikulistel asesõnadel on kaks vormi: empaatiline e subjektiivne ja tavaline e objektiivne.

Järgnevas tabelis on loetletud hausa keele isikulised asesõnad. Aoristi puhul on antud tavaline vorm ning sulgudes empaatiline vorm. Teiste aegade empaatilised vormid saab moodustada vastavate partiklite lisamisega tavalise vormi ette. Oleviku, täismineviku ning tuleviku puhul on esimesena antud pöördeline vorm ning sulgudes partitsiibi vorm.

Asesõna	Aorist	Imperfekt	Olevik	Perfekt	Tulevik
Mina	na (nina)	na	ni ke (nina)	nina (nika)	ni/ni-i (zani)
Sina (meessugu)	ka (kaika)	ka	ka ke (kana)	kaka (kanka)	ka/ka-a (zaka)
Sina (naissugu)	ki (ke ki)	kin	ki ke (kina)	kika (kinka)	ki/ki-i (zaki)
Tema (meessugu)	ya (ši ya)	ya	ši ke (šina)	šika (šinka)	ši/ši-i (zaši)
Tema (naissugu)	ta (ita ta)	ta	ta ke (tana)	taka (tanka)	ta/ta-a (zata)
Meie	mu (mu mu)	mun	mu ke (muna)	muka (munka)	mu/mu-u (zamu)
Teie	ku (ku ku)	kun	ku ke (kuna)	kuka (kunka)	ku/ku-u (zaku)
Nemad	su (su su)	sun	su ke (suna)	suka (sunka)	su/su-u (zasu)
Prefiksid passiivis	a	an	ake (ana)	aka (anka)	a

Olevikus tähistavad aega peale aluse asesõnade veel sufiks *-na*, abiverb *ke* ning verbi sufiks *-wa* (nt *Mi kana-kaowa* – Mida sa tood?).

Kõneviis

Käskiv kõneviis

Käskivat kõneviisi märgitakse isikulise asesõna lisamisega verbivormi ette: *ka-taffi* (m) – 'sina mine', *ku-taffi* – 'teie minge'. Eitust väljendatakse partikli *ba* kordusega: *ba ka-taffi ba* – 'sina ära mine'.

Tingiv kõneviis

Tingivat kõneviisi väljendatakse sidesõnade *kadan* ja *en* abil (tähenduses 'kui').

Sõnajärg

Hausa keele sõnajärg on SVO (subjekt-verb-objekt),[1] mis on teine kõige levinum sõnajärjetüüp maailmas. Morfoloogiliselt tüübilt kuulub hausa keel aglutineerivate keelte hulka.[7]

Arvsõnad

Hausa keele arvsõnad ühest kümneni:[8]

üks – daya

kaks – biyu a

kolm – uku

neli – huɗu

viis – biyar

kuus – shida

seitse – bakwai

kaheksa – takwas

üheksa – tara

kümme – goma

Keelenäiteid[9]

yārò̀	yā	fāɗì
poiss	PST.3SG.M	kukkuma

Poiss kukkus.

màtā-tā	tanà	dafà	àbinci
naine-POSS.1SG.F	IPFV.3SG.F	tegema	söök

Minu naine teeb süüa.

Glossimisel kasutatud lühendid:

- PST – minevik
- 3 – kolmas isik
- SG – singular e ainsus
- M – meessugu
- POSS – possessiivaspekt
- 1 – esimene isik
- F – naissugu
- IPFV – imperfektaspekt

Viited

1. The Ethnologue. Hausa, the Language of Nigeria. (http://www.ethnologue.com/language/hau) Kasutatud 26.10.2013. (inglise keeles)
2. Languages of Africa. Forum on China-Africa Cooperation. (http://www.focac.org/eng/zjfz/fzzl/t619829.htm) Kasutatud 26.10.2013. (inglise keeles)
3. Hausa language. Encyclopedia Britannica. (http://www.britannica.com/EBchecked/topic/257101/Hausa-language) Kasutatud 26.10.2013. (inglise keeles)
4. Hausa language, alphabets and pronunciation. Omniglot, the Online Encyclopedia of Writing Systems and Languages. (http://www.omniglot.com/writing/hausa.htm) Kasutatud 26.10.2013. (inglise keeles)
5. Nigerian Braille. Wikipedia, the Free Encyclopedia. (https://en.wikipedia.org/wiki/Hausa_Braille#Hausa_Braille) Kasutatud 26.10.2013. (inglise keeles)
6. Schön, James Frederick. 1862. Grammar of the Hausa language. (http://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=nyp.33433081824744;view=1up;seq=7) London, Church Missionary House. Kasutatud 26.10.2013. (inglise keeles)
7. Hausa. About World Languages. (http://aboutworldlanguages.com/hausa) Kasutatud 26.10.2013. (inglise keeles)
8. Hausa Numbers. Learn101.org. (http://learn101.org/hausa_numbers.php) Kasutatud 26.10.2013. (inglise keeles)
9. Examples for language Hausa. The World Atlas of Language Structures Online. (http://wals.info/example/all/wals_code_hau) Kasutatud 26.10.2013. (inglise keeles)

Välislingid

- BBC News hausa keeles (http://www.bbc.co.uk/hausa/)
- Inglise-hausa-inglise sõnastik (http://words.fienipa.com./all/ha)
- Voice of America hausa keeles (http://www.voahausa.com/)
- Veebikeskkond hausa keele õppimiseks (http://learn101.org/hausa.php)
- Hausa keele grammatika (http://aflang.humnet.ucla.edu/Hausa/Hausa_online_grammar/grammar_frame.html)

Pärit leheküljelt "https://et.wikipedia.org/w/index.php?title=Hausa_keel&oldid=5431522"

Selle lehekülje viimane muutmine: 10:40, 21. august 2019.

Tekst on kasutatav vastavalt Creative Commonsi litsentsile "Autorile viitamine + jagamine samadel tingimustel"; sellele võivad lisanduda täiendavad tingimused. Täpsemalt vaata Wikimedia kasutamistingimustest.